

Krzysztof Grygajtis

**SYTUACJA PRAWNA TATARÓW HOSPODARSKICH
NA LITWIE A ZAKRES ICH PRAW DO ZIEMI
(XV-XVII W.). ZARYS ZAGADNIENIA**

Wstęp

Osadnictwo tatarskie w litewsko-ruskim środowisku społecznym pozostawało ważnym składnikiem ówczesnych procesów zarządzania i gospodarowania w Wielkim Księstwie Litewskim. Znaczenie tego zjawiska narastało wraz z kształtowaniem się oraz umacnianiem gospodarki rynkowej na Litwie. Kontakt z rynkiem stał się treścią działania osiadłej w Wielkim Księstwie Litewskim ludności tatarskiej, której ekonomiczne możliwości określało jej usytuowanie społeczne oraz położenie prawne¹. Potrzeba dostosowywania się do coraz to nowych wyzwań w sferze ekonomicznej była przyczyną, dla której Tatarzy zaczęli zabiegać u dworu królewskiego o prawne potwierdzenie ich miejsca w mocno zróżnicowanej strukturze społecznej Litwy.

Problem egzystencji ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim najpełniej odzwierciedlają ówczesne źródła koncentrujące uwagę na podstawowej problematyce ich codziennego życia ekonomicznego. Wskazują też na podmiotowe, przedmiotowe, strukturalne oraz koniunkturalne aspekty funkcjonowania struktur, w jakie ta ludność została wtłoczona w czasie osiedlania się na Litwie, układu narzuconego Tatarom z zamiarem sprawowania nad nimi kontroli. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że społeczność ta, zachowując wewnętrzny samorząd, nie funkcjonowała na Litwie w sposób autonomiczny, lecz była poddana regularnemu oddziaływaniu monarchy i jego urzędników. Państwo, pełniąc regulacyjne funkcje wobec społeczeństwa, w tym również wobec Tatarów, występowało jako siła sprawcza jego przemian, społeczeństwo zaś jako adresat owych działań. Między

¹ J. A. Rolle, *Dzieje osadnictwa tatarskiego na wołoskim pograniczu*, „Biblioteka Warszawska” 1892, s. 203-210.

ówczesnym państwem a tamtym społeczeństwem zachodziły wzajemne zależności, których istnienie odzwierciedla zachowany materiał źródłowy. Postępowanie państwa (tu monarchy i jego urzędników) względem ludności tatarskiej odpowiednio wpływało na zachowanie się Tatarów tak w sferze wywiązywania się z obowiązków względem państwa, jak i wobec żyjącej po sąsiedzku ludności litewskiej i ruskiej.

Oddziaływanie monarchii litewskiej na ludność tatarską nie zostało dotąd szczegółowo opisane. Wiemy, że hospodara w większym stopniu interesował problem tatarskiej służby ziemskiej, a zatem wojska tatarskiego, niż ludności tatarskiej zajmującej się rzemiosłem czy handlem², podobnie jak i cele, zakres, formy i instrumenty tych działań monarchy wobec Tatarów, mogące być przedmiotem celowego wyboru ze strony hospodara i jego urzędników³. Wydaje się, że podstawą tego wyboru były tak koncepcje funkcjonowania państwa, jak i praktyczne konstrukcje polityki wewnętrznej, której elementem mogły być mniej lub bardziej dostrzegane przedsięwzięcia interwencyjne państwa.

Nie wszystkie dotąd zagadnienia spośród głównych kwestii funkcjonowania i egzystencji społeczności tatarskiej na Litwie były przebadane jednakowo dokładnie. Prezentacja niektórych z nich ogranicza się do ukazania mniej lub bardziej rozwiniętego zarysu problematyki. Najbardziej intrygująca pozostaje sfera wzajemnych relacji pomiędzy państwem polsko-litewskim a żyjącymi na Litwie Tatarami, ujmowana nie bez przyczyny jako zagadnienie położenia prawnego tej ludności. Nawiązuje ona w różny oczywiście sposób do miejsca społeczności tatarskiej w procesach gospodarczo-społecznych kształtowania się nowożytnego społeczeństwa litewskiego oraz zależności, które występowały w jego strukturach⁴.

² Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt osadzania przez hospodara większych grup emigrantów tatarskich na pograniczu litewsko-tatarskim, a konkretnie na Zadnieprzu. Około 1380 r. osiadł tam Mansur-Kijat, syn emira Mamaja (J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895, s. 77-78; A. Jabłonowski, *Etniczna postać Ukrainy*, „Kwartalnik Historyczny” 1893, s. 413; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” (Warszawa) 1938, t. 3, s. 5; S. M. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVIII w.*, Warszawa 1965, s. 222-226; P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1989, t. 34, s. 90. Nad Dnieprem Gilbert de Lannoy odnalazł dużą osadę tatarską należącą do pewnego kniazia tatarskiego, który uznawał ks. Witolda za swojego pana i przyjaciela (G. de Lannoy, *Podróże*, [w:] J. Lelewel, *Rozbiory dzieł*, Poznań 1844, s. 417). Władcy Litwy osadzali też uchodźców z Ordy na pograniczu litewsko-ruskim, o czym świadczyłoby osadnictwo tejsze ludności na prawie lennym w okolicach Mińska Litewskiego (T. Strykiewicz-Korzoń, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich w Mińsku Litewskim i jego okolicach*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. 1, s. 165) oraz na pograniczu Wołynia i Podola (J. A. Rolle, *op. cit.*, s. 212-213). Ale należałoby wskazać też i na odmienne zjawisko, na ekspulsję Tatarów z Litwy (M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 7).

³ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, s. 63-69; idem, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 2, s. 125-149; H. Wisner, *Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (Warszawa) t. 19, 1973, s. 101-104.

⁴ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1984, *passim*; idem, *Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Studium historycznoprawne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, z. 1, s. 41-70; idem, *Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?*, „Przegląd Historyczny” 1986, z. 3, s. 467-480; S. W. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany jej sytuacji prawnej w XVI-XVIII w.*, „Roczniki Historyczne”, t. 57, 1991, s. 147-163; I. Rychlikowa, *Tatarzy litewscy 1764-1831 częścią szlacheckiego stanu?*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, nr 3-4, s. 77-122.

Uwarstwienie a problem usytuowania prawnego poszczególnych grup społecznych ludności tatarskiej na Litwie

Wśród żyjących na Litwie Tatarów gospodarskich rozróżniamy następujące grupy społeczne: Tatarzy-szlachta – grupa najliczniejsza (arystokracja tatarska, której tytuły arystokratyczne kniaziów, murzów i ułanów są wymieniane w poszczególnych przywilejach gospodarskich) żyjący w najstarszych miejscach osiedlania na Litwie; nieutytułowani, „prości”, Tatarzy-kozacy; Tatarzy gospodarscy stale podlegli wojewodom wileńskim; Tatarzy gospodarscy w miastach; Tatarzy smoleńscy (dorohobuscy), osadzeni na początku XVII w. na Smoleńszczyźnie w ramach kolonizacji wojskowej; tatarscy osadnicy wojskowi na ziemiach opuszczonych po Kozakach na Ukrainie; Tatarzy zamieszkujący Wołyń i Ukrainę; Tatarzy żyjący w ekonomiach królewskich na Litwie; Tatarzy pańscy żyjący na włókach gospodarskich w księstwie kleckim oraz Tatarzy królewscy należący do dworu knyszyńskiego. Położenie prawne każdej z owych grup społecznych wymagałoby osobnego omówienia⁵.

Sytuacja prawna ludności tatarskiej w pierwszych dwóch wiekach jej pobytu na Litwie przedstawia się nader mgliście. Nie możemy wiele powiedzieć o ówczesnym położeniu prawnym Tatarów, gdyż poza krótkimi wzmiankami w kronikach oraz w korespondencji ks. Witolda nie zachowały się z tego okresu przekazy pisemne naświetlające zjawisko. Pewnych sytuacji możemy się jednak domyślać lub wnioskować o ich istnieniu na podstawie zachowanej, ale stosunkowo ubogiej, bazy źródłowej z XV w. Faktem jest, że w wieku XVI i na początku XVII w. uprzywilejowanie Tatarów było ograniczone do sfery sądowej i podatkowej⁶. Trudno przychodzi określenie czasu kształtowania się na Litwie podstaw osadnictwa wojskowego Tatarów, którego początki przypadają na lata rządów ks. Witolda⁷.

U źródeł wszystkich dociekań nad zagadnieniem organizacji osadnictwa tatarskiego na Litwie powinno się znaleźć pytanie o genezę pojawienia się znanych nam z przekazów źródłowych struktur społeczno-funkcjonalnych, w których żyła ludność tatarska w wiekach XV-XVIII. Jeszcze więcej uwagi powinna przykuwać kwestia przeciwstawiania się Tatarów tym formom organizacyjnym, które służyły utrzymywaniu zależności tej ludności od hospodara. Dostrzegając zjawisko dekompozycji owych układów w ciągu XVI i XVII w., należałoby widzieć siły sprawcze owego zjawiska, a zatem mieć świadomość złożonej struktury społecznej ludności tatarskiej i odmiennych możliwości walki tych grup społecznych o swe prawa. Poznański uczyony Jacek Sobczak zauważa, że „Tatarzy byli ludnością zróżnicowaną pod względem stanu posiadania, obowiązków wobec państwa, a co za tym idzie, także sytuacji prawnej. W tym stanie rzeczy nie można mówić o jednokowym położeniu prawnym całej ludności tatarskiej, a jedynie o sytuacji poszcze-

⁵ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII w. Status i służba wojskowa*, „Czaszy Nowożytnie”, t. 10 (11), 2001, s. 96.

⁶ *Ibidem*.

⁷ M. Żdan, *Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda wielkiego księcia Litwy*, „Ateneum Wileńskie”, t. 7, 1930, s. 585-592; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, Warszawa 1930.

gólnych grup [...]. Tylko nieliczne postanowienia prawne były wspólne dla wszystkich i odnosiły się do całej ludności tatarskiej”⁸.

Położenie prawne ludności tatarskiej na Litwie zostało ukształtowane przez pozycję poszczególnych jej przedstawicieli w Złotej Ordzie⁹, siłę państwa litewskiego, sytuację wewnętrzną w Wielkim Księstwie Litewskim, pozycję hospodara i istniejące na Litwie stosunki prawne, a także przez samo zjawisko migracji tatarskich na Litwę¹⁰. Ważnym czynnikiem określającym sytuację prawną Tatarów był ich stosunek do użytkowanej ziemi. Zdaniem Henryka Wisnera, konstytucje sejmowe z początku XVII w. nie pozostawiają wątpliwości co do tego, czyją własnością były dobra tatarskie. Uczony ten przypominał, że ustawa z 1607 roku *O Tatarach WXL* tatarszczyzny określa jako „dobra nasze”, eksponując fakt, iż ziemie nadane Tatarom nie były ich własnością, lecz Rzeczypospolitej. Potwierdzenie opisanego stanu prawnego przyniosła konstytucja 1613 roku, nakazująca szlacheckim właścicielom ziem tatarskich wypełnianie obowiązku tatarskiej służby ziemskiej. Podobnie postąpił sejm w 1616 roku¹¹. Wspomniane zagadnienie było przedmiotem polemiki pomiędzy Piotrem Borawskim a Jackiem Sobczakiem¹².

Sytuację prawną Tatarów w XV i XVI w. określał wielki książę litewski, obdzielający ich na prawie lennym ziemią¹³, za którą byli oni obowiązani służyć mu zbrojnie¹⁴. Nie znamy formy, w jakiej zawiązywał się stosunek lenny pomiędzy hospodarem a przybywającymi na Litwę Tatarami. Wydaje się, że pierwsze przywileje miały charakter ustnych nadań i porozumień¹⁵. Można domniemywać, że stroną w rokowaniach z hospodarem był albo ataman w przypadku Tatarów-kozaków, albo zwierzchnik ułusu, w sytuacji, kiedy na Litwę uciekały większe grupy tej ludności. Henryk Łowmiański twierdzi, że „nadania dóbr lennych nie były związane z umową wasalską, służba z nich nosiła charakter obowiązku publicznego, różniły się one od innych beneficjów tylko prawem spadkowym”¹⁶. Wspomniany uczony dowodzi, że książę Witold rozdawał na prawie lennym dobra ziemskie na Podlasiu¹⁷. Istotne *novum* w położeniu Tatarów w państwie polsko-litewskim przyniosły II statut litewski oraz ustawa sejmowa z 1620 roku, nakazująca szlachcie odbywanie służby z tatarszczyzn, natomiast litewskich wyznawców islamu zobowiązująca do pełnienia tatarskiej służby ziemskiej z dóbr nabytych¹⁸,

⁸ J. Sobczak, *Położenie prawne...*, s. 80 i nast.

⁹ AVK, t. 24, nr 4, t. 31, nr 1, 5.

¹⁰ *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sultanowi Sulejmanowi w roku 1558*, oprac. A. Muchliński, Warszawa 1858, s. 10-11 (przedruk z „Teki Wileńskiej”); M. Żdan, *op. cit.*, s. 585-592.

¹¹ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 94.

¹² P. Borawski, *Struktura społeczna Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 19, 1990, s. 324.

¹³ J. A. Rolle, *op. cit.*, s. 203.

¹⁴ AVK, t. 31, *passim*; por. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, 460-461.

¹⁵ P. Borawski, *Sytuacja prawna ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI-XVIII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 15, 1983, s. 56.

¹⁶ H. Łowmiański, *Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskim*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1, Referaty, Lwów 1935, s. 217.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 95.

co oznaczałoby usankcjonowanie przez parlament osobistego poddaństwa Tatarów względem Rzeczypospolitej.

Tatarzy nie odbywali służby wojskowej w ramach pospolitego ruszenia bojarów, a później szlachty powiatowej, lecz we własnych chorągwiach podporządkowanych gospodarowi¹⁹. Istotny w tej kwestii przełom nastąpił dopiero w XVI stuleciu i zbiegł się on w czasie z przemianami społecznymi i ustrojowymi na Litwie. Odtąd położenie prawne społeczności tatarskiej będą wyznaczały statuty litewskie, przywileje wielkich książąt litewskich, konstytucje sejmowe, reskrypty króla i jego urzędników, kontrakty właścicieli dóbr oraz stosunki społeczne i prawne na Litwie.

Przebywając w Wielkim Księstwie Litewskim, Tatarzy zachowali autonomię w trzech zasadniczych sprawach. Zdołali utrzymać własny samorząd (dżemiat)²⁰, wolność wyznania²¹, prawo do budowy meczetów²² oraz własną strukturę organizacji społecznej w postaci chorągwi tatarskich, na czele których stał chorąży tatarski mianowany przez króla²³. Miejsce Tatarów w społeczeństwie litewskim wyznaczały ich stosunek do ziemi i płynące z jej posiadania prawa i obowiązki²⁴.

Tatarzy, podobnie jak i inne grupy ludności zależnej, pozostawali przedmiotem darowizny, jak miało to miejsce w przypadku dóbr kleckich, które w 1558 roku król Zygmunt August nadał Mikołajowi Radziwiłłowi „Czarnemu”²⁵. „Zachowane przekazy źródłowe – pisał Piotr Borawski – nie pozwalają jednak stwierdzić, czy była to wyłącznie kolonizacja jeniecka. Można przypuszczać, że sporą część osiadających nad rzeką Łanią ordyńców stanowili uciekinierzy z Kipczaku, czyli wolni wojownicy. Podstawą tej hipotezy jest fakt, że już w latach dwudziestych XVI stulecia wielu tamtejszych muzułmanów trzymało grunt na prawie wojennym. Wydaje się, że potomkowie jeńców wojennych najczęściej osiedlani byli na ziemi chłopskiej i dopiero podczas pomiaru włóczęj przeniesiono ich na grunt ziemiański”²⁶. Według tegoż badacza, kiedy w 1806 roku Józef Mikołaj Radziwiłł zamierzał pozbyć się Tatarów z dóbr kleckich, ci, wnosząc pozew przeciw ordynatowi w 1807 roku, dowodzili, że ten chce ich usunąć z ziem, które posiadali oni jeszcze przed przejęciem Klecka przez Radziwiłłów, oraz że są „dziedzicami tej ziemi przez nadania książąt Jarosławowiczów i króla Zygmunta”²⁷. Można odnieść wrażenie, że nowi, od 1558 roku, właściciele majątności kleckiej nie zdołali aż po schyłek XVIII w. przekształcić tatarskich gruntów na prawie gospodarskim w do-

¹⁹ J. Sobczak, *Położenie prawne...*, s. 54.

²⁰ S. Kryczyński, *Historia meczetów w Łowczycach i Nowogródku*, „Przegląd Islamski” 1934, z. 3-4, s. 15-17; P. Borawski, *Sytuacja prawna...*, s. 72.

²¹ M. de Miechow, *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1521, s. 274; M. Cromeri, *De origine et rebus gestis Polonorum*, Basileae 1558, s. 381; M. Bielski, *Kronika polska*, Warszawa 1829, s. 241; M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 113; *Zdanie sprawy...*, s. 12-13; P. Borawski, *O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI-XVIII w.)*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1980, nr 4, s. 43-54.

²² *Ibidem*, s. 44.

²³ J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. 16, 1989, s. 332.

²⁴ P. Borawski, *Sytuacja prawna...*, s. 56-58.

²⁵ Idem, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI-XVIII w.)*, „Przegląd Historyczny” 1991, z. 1, s. 33-34.

²⁶ *Ibidem*, s. 35.

²⁷ *Ibidem*, s. 39.

bra na prawie ziemiańskim, na co by wskazywał wyrok z 1812 roku, na mocy którego pozostawiono Tatarów kleckich na dotychczasowych osiadłościach, warując Radziwiłłom czynsz w wysokości 60 zł rocznie od jednej włóki²⁸. Możemy domniemywać, że aż do upadku Rzeczypospolitej Radziwiłłowie zobowiązani byli przestrzegać wytworzonego za Jagiellonów stanu prawnego, który zabezpieczał Tatarów przed rugowaniem.

Pisząc o Tatarach kleckich, którzy w 1558 roku stali się Tatarami radziwiłłowskimi, nie wolno zapominać o sytuacji zgoła odmiennej, kiedy to Tatarzy Gasztołdów, trzymających okolice Tykocina od 1433 roku, na mocy zapisu Anny z Radziwiłłów Kiszczyny w 1571 roku zostali przekazani królowi Zygmuntowi Augustowi²⁹. Zdaniem Jerzego Wiśniewskiego Tatarzy ci byli związani z dworem knyszyńskim (od 1569 roku w Koronie) i służyli przy królu³⁰.

Tatarzy hospodarscy mieszkali też w miastach, pełniąc tam powinność wojсковą z niewielkich gruntów. Piotr Borawski twierdzi, iż „w pierwszej połowie XVI stulecia zdarzało się, że ziemską służbę wojсковą pełnili Tatarzy mieszczańscy”³¹. Zdaniem tegoż badacza „zachowane przekazy źródłowe wskazują, że Tatarzy miejscy, z wyjątkiem tych, którzy znajdowali się na służbie wojkowej, byli elementem mało atrakcyjnym przy zaciągu żołnierza. Dowódcy litewscy nakazywali swym rotmistrzom unikania zarówno tatarskich rzemieślników, jak i ogrodników. Powszechnie uważano ich za hałastę, z której nie można było formować dobrego oddziału jazdy”³². Reprezentantami poszczególnych chorągwi-powiatów tatarskich byli chorążowie i marszałkowie tatarscy³³. Tatarzy grodzieńscy mieli własnego woźnego przy sądzie ziemskim w Grodnie³⁴.

Problem nadań wielkoksiążęcych a zakres praw i obowiązków Tatarów hospodarskich na Litwie

Obowiązek zbrojnego stawania na wezwanie wielkiego księcia wynikał z posiadania ziemi i ciążył na wszystkich posiadaczach ziem tatarskich. Żołnierze tatarscy pozostawali w dużo lepszej sytuacji od szlachty zależnej, co wynikało, jak widzi to Piotr Borawski, z dążenia władców litewskich do pozostawienia ich w bezpośredniej zależności od dworu³⁵. Przed unią lubelską służbę ziemską odprawiał ten, kto

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 20, 38; idem, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim...*, s. 333.

³⁰ Idem, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim...*, s. 334.

³¹ P. Borawski, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny” 1992, z. 1, s. 66.

³² *Ibidem*, s. 67.

³³ Idem, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 12, 1979, s. 148-151; idem, *Sytuacja prawna...*, s. 56.

³⁴ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 332.

³⁵ *Ibidem*, s. 333; por. RIB, t. 33, fol. 1163, 1171-1172; *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959, s. 98; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 3, s. 111-112; *Inwentarz starostwa knyszyńskiego (1561)*, wyd. W. Chomętowski, [w:] *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII w.*, Bibl. Ord. Krasieńskich, t. 2, Warszawa 1876, s. 270 oraz *Rewizja Kierdeja z 1631 r.*, „Acta

posiadał majątność na prawie ziemskim. Tę zaś „swoiste litewskie prawo lenne” faktycznie pozostawiało w rękach monarchy, wyznaczając posiadaczowi rolę jej czasowego użytkownika³⁶. Posiadłość ziemską mogli dzierżyć mieszczenie, cudzoziemcy, Tatarzy i chłopci³⁷. Różnice w konfesji nie były więc przeszkodą w otrzymywaniu rozległych beneficjów³⁸.

Witold Kamieniecki, a po nim Jacek Sobczak twierdzą, że początkowo nie istniały zasadnicze różnice między Tatarami a bojarami-szlachtą w sposobie i formach władania ziemią oraz płynących z tego powinnościach³⁹. W przypadku szlachty zależnej rzecz wygląda zgoła inaczej⁴⁰. Ziemie trzymane przez bojarów i Tatarów litewskich miały charakter beneficjów. Ich posesorowie byli uzależnieni od wielkich książąt. Odbywali służbę na ich żądanie w sytuacji stałego zagrożenia odebraniem dóbr⁴¹. Obowiązek służby wojennej z tytułu posiadanej ziemi gospodarskiej, a wraz z nią powinności lenne ciążyły na Tatarach aż do upadku Rzeczypospolitej⁴². W 1569 roku, po włączeniu Podlasia do Korony, przysięgę na wierność składał Tatar Wierzbicki Zaleskowicz ze wsi Tatary pod Tykocinem oraz ośmiu innych Tatarów ze wsi Kruszyn⁴³.

Monarcha traktujący państwo jako swoją własność⁴⁴ rozporządzał ziemią według swej woli, nadawał dobra ziemskie, za które wymagał czołobitności i służby wojskowej⁴⁵. Przydzielając Tatarom grunty, gospodar zaznaczał, iż pozostają one obciążone służbą wojskową⁴⁶. Obowiązkiem Tatarów obdarowanych ziemią była konna służba wojenna „po kozacku”, z szablą, łukiem i półhakiem na własny koszt przez 12 tygodni we własnych chorągwiach. W zamian byli oni wolni od podatków⁴⁷. Zdaniem J. Wiśniewskiego, „w dobrach królewskich kłuło to w oczy poddanych i starostów, którzy usiłowali narzucić na nich inne ciężary. W 1574 roku skarżyli się Tatarzy kruszyńscy, że Stefan Bielawski, starosta knyszyński, nakazał im jeździć z listami i towarzyszyć jemu w podróży, choć oni są zobowiązani tylko do

Baltico-Slavica”, t. 20, Wrocław 1991, *passim*; P. Borawski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Lituanio-Slavica Posnaniensis. Studia Historica”, t. 2, 1987, s. 188-189.

³⁶ P. Borawski, *Położenie prawne...*, s. 189.

³⁷ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1967, s. 56; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 2, Litwa, Lwów 1914, s. 172; M. Dovnar-Zapolskij, *Gosudarstvennoe choziajstvo Velikogo kniazestva Litovskogo pri Jagellonach*, t. 1, Kiev 1901, s. 637.

³⁸ J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895, s. 77-91; T. Strykiewicz-Korzoń, *op. cit.*, s. 165; S. M. Kuczyński, *Studia...*, s. 221 i nast.

³⁹ W. Kamieniecki, *Spółeczeństwo litewskie w XV w.*, Warszawa 1947, s. 95; J. Sobczak, *Położenie prawne...*, s. 81; por. H. Łowmiański, *Studia...*, s. 460-461; P. Borawski, *Położenie prawne...*, s. 190.

⁴⁰ P. Borawski, *Sytuacja prawna...*, s. 189.

⁴¹ J. Sobczak, *Położenie prawne...*, s. 81.

⁴² P. Borawski, *O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego*, „Przegląd Historyczny” 1986, z. 2, s. 347.

⁴³ *Akta Unii Polski z Litwą 1385-1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 264.

⁴⁴ Por. S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 99-104; A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/64*, Warszawa 1935.

⁴⁵ J. Ochmański, *op. cit.*, s. 56.

⁴⁶ AGAD, KML, sygn. 194, s. 288, 290-291; sygn. 195, s. 16, 29, 80, 108; sygn. 197, s. 318-319; por. Krzysztof Radziwiłł do króla, 30 czerwca 1621 roku, [w:] *Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1521-1632*, Paryż 1859, s. 22; P. Borawski, W. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 159.

⁴⁷ AGAD, MK, sygn. 169, k. 137-137v., 167; J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 334-335.

stawienia na wojnę dwóch konnych⁴⁸. W aktach lokacyjnych rzadko pojawia się informacja co do sposobu pełnienia posługi wojennej⁴⁹. Nie oznacza to, iż Tatarom pozostawiono możliwość wyboru. Rejestry wojska litewskiego w tej materii są dość precyzyjne⁵⁰, co wskazywałoby na określanie zasad pełnienia służby wojskowej w inny sposób. *Rewizja Jana Kierdeja* z 1631 r. najwyraźniej wskazuje, że ilość wystawianych do posługi jeźdźców była uzależniona od wielkości nadziału. Podobne informacje zawierały wcześniej powstałe źródła⁵¹. Wskazane byłoby tu dotrzeć do całości rewizji kniazia Ogińskiego z 1559 roku⁵².

W XV i w pierwszej połowie XVI wieku do praktyki dnia codziennego należało to, że gospodar nadawał Tatarom ziemię na prawie lennym⁵³ wraz z ludnością chrześcijańską⁵⁴, między innymi z bojarami, lub też dzielił ją z osiadłymi na niej bojarami. Bojarzy bowiem, a ściślej rzecz ujmując, użytkowana przez nich ziemia, jeszcze na początku XVI stulecia była uważana przez gospodarza za jego własność, wobec czego gospodar dowolnie nią rozporządzał⁵⁵. W. Sienkiewicz pisze, iż w *Metryce Litewskiej* oraz w innych współczesnych jej źródłach przykładów tego typu darowizn i działów zachowało się stosunkowo dużo⁵⁶. W 1511 roku król nadał położone nad rzeką Uszą Mołodeczno kniaziowi Michałowi Mściłowskiemu „w wotycznym [...] z bojary i meszczany i z Tatary, tymi, kotoryje na meste Mołodeczenskom żywut”⁵⁷. Wraz z otrzymywaniem w dziedziczenie ziemi, także z chłopami i z obowiązkiem służby wojennej między obdarowywanymi a wielkim księciem litewskim (hospodarem) zawiązywał się, jak już wcześniej pisaliśmy, stosunek lenny⁵⁸, który w XVII w. przybrał formę stosunku lennego względem króla i Rzeczypospolitej⁵⁹.

Trudy tatarskiej służby ziemskiej sprawiały, że Tatarzy zaczęli pozbywać się trzymanyh dotąd gruntów. W 1616 roku sejm zakazał Tatarom wyzbywania się tatarszczyzn i nabywania ziem szlachty chrześcijańskiej. Tymczasem na legalizację wspomnianego procederu Tatarzy długo nie musieli czekać, bo oto sejm 1620 roku uznawał wszystkie nabytki od szlachty chrześcijańskiej za tatarszczyzny. Piotr Borawski twierdzi wręcz, że „milcząco zezwolono Tatarom gospodarskim na zakup dóbr szlacheckich już w r. 1620”. Zdaniem Henryka Wisnera, „oba postano-

⁴⁸ *Ibidem*, s. 335; por. *Materyjały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 97.

⁴⁹ *Ibidem*, KML sygn. 217, s. 671 (309)-672 (310).

⁵⁰ „V tom ze reistre koždyj s nich menovan est na (s)kol'ku konech majut sluziti. Knjaz' Ivan, Choruzij Tatarskij sam šost'. Knjaz Andrej brat ego sam šost'. Knjaz' Juchno sam pjat. Knjaz' Magmet sam pjat. Knjaz' Kul'dyš sam sem...”, [w:] *ML, Kn. Publ. Del* nr 1, fol. 108; [w:] *RIB*, t. 33, s. 109-110, por. także późniejsze rejestry.

⁵¹ *Materyjały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 95, 97 i nast.

⁵² Por. AVK, t. 31, nr 81; P. Borawski, *Tatarskie chorągwie...*, s. 156; idem, *W odpowiedzi...*, s. 221.

⁵³ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sunariusz i wypisy*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, Wrocław 1989-1991, s. 61.

⁵⁴ *Akty Litovskoj Metriki*, t. 1, nr 57; *Materyjały z ML*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 93-94, 94, 95 i nast.

⁵⁵ W. Sienkiewicz, *Bojarzy-szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1983, s. 668, 670.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 668-669.

⁵⁷ *Akty odnosiascesia k istorii Zapadnoj Rossii sobranye Archeograficeskoju Kommissieju*, t. 2, Vil'na 1848, nr 69.

⁵⁸ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 329.

⁵⁹ AGAD, MK, sygn. 169, k. 167.

wienia pośrednio stwierdzały, że wcześniejszych uchwał nie wykonano. Drugie milcząco przyznawało Tatarom prawo do posiadania dóbr szlacheckich. Kwestią sporną pozostaje, czy i w jakim stopniu nakaz służby wynikał z przekonania, że są oni do niej zobowiązani z tytułu posiadania jakichkolwiek majątności, w jakim zaś miał zapobiec tworzeniu się grupy dóbr ziemskich nieobciążonych obowiązkiem osobistego udziału w obronie kraju. Na to, że grupa taka mogła istnieć, wskazuje fakt, iż w wykazach popisów w roku 1621 szlachty brasławskiej, trockiej, wołkowyskiej, żmudzkiej, w 1651 nowogródzkiej, nie ma nazwisk, które mogłyby być uznane za tatarskie. Co więcej, uchwała sejmu 1629 roku nakazała objęcie rewizją dóbr szlacheckich kupionych przez Tatarów, „którzy [...] z nich nie czynią powinności”⁶⁰. Dopiero w czasach króla Jana Kazimierza zrównano tatarszczyznę z majątkami ziemskimi szlachty chrześcijańskiej. Zdaniem Piotra Borawskiego „ewolucja prawa Tatarów gospodarskich do ziemi przebiegała [...] w kierunku zrównania tatarszczyzn z ziemiami szlacheckimi”⁶¹. W 1786 r. uchwałą sejmu wszystkie dotychczasowe ziemie tatarskie zostały uznane za dobra dziedziczne na prawie szlacheckim⁶².

Trudno mieć wątpliwości co do tego, że w ten oto sposób monarcha tworzył ramy organizacyjne dla funkcjonowania osadnictwa tatarskiego na Litwie. Zachowany materiał źródłowy wskazuje, że struktury, w które wtłoczono emigrującą na Litwę społeczność tatarską, nie zadowalały żadnej ze stron, skoro król czynił wszystko, aby Tatarów trzymać poza powiatem szlacheckim, zaś sami Tatarzy, wyzbywając się tatarszczyzn, nabywali dobra szlacheckie⁶³, a po pewnym czasie nawet zmieniali wyznanie⁶⁴.

Zdecydowana większość osiadłej na Litwie ludności tatarskiej postrzegała zastany porządek prawny jako coś trwałego, co trudno przyjdzie zmieniać. Wskazują na to listy poszczególnych Tatarów kierowane do hospodara, których skutkiem było bądź ograniczenie samowoli urzędników królewskich, bądź przywileje królewskie zawieszające na czas panowania monarchy dyskryminujące muślimów przepisy prawa litewskiego. Pewna część społeczności tatarskiej wykorzystywała swoją pozycję społeczną do swoich celów, często naruszając przy tym prawa innych, o czym świadczy przypadek Abrahima Tymirczyca. Istotną przyczyną kryzysu osadnictwa tatarskiego na Litwie było kumulowanie ziemi przez arystokrację tatarską kosztem stanu posiadania zwykłych przedstawicieli tej społeczności. Wiele w tej materii wnosiłaby dogłębna znajomość rewizji dóbr tatarskich Matwieja Ogińskiego z 1559 r.⁶⁵ Ta różnorodność postaw społecznych i społecznych zachowań złożyła się na znany badaczom opis litewskiej Tatarszczyzny, jaki sporządzono dla dworu tureckiego w 1558 r.⁶⁶

⁶⁰ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 95; por. J. Maroń, *Szlachta powiatu trockiego w świetle popisu z 1621 r.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No. 1876, Prawo CCLI, Wrocław 1996, s. 29-34.

⁶¹ P. Borawski, *Struktura społeczna...*, s. 325-326.

⁶² VL, t. 9, s. 40; P. Borawski, *Sytuacja prawna...*, s. 194.

⁶³ VL, t. 3, s. 150-151, 182.

⁶⁴ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 61-62.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 63.

⁶⁶ *Zdanie sprawy...*, *passim*.

Można odnieść wrażenie, że monarcha, obdzielając prawami politycznymi litewsko-ruską szlachtę, nie rozumiał, że państwo powinno instytucjonalizować tzw. dobro wspólne, gwarantujące bezpieczeństwo oraz możliwości rozwoju jego ludności, czego nie była w stanie zapewnić ówczesna arystokracja litewsko-ruska. Zdaje się, że w świadomości tamtejszej szlachty w dość krótkim czasie utrwaliło się przekonanie, że wolność utożsamia się z wolnością jej przedstawicieli. A skoro oni są wolni, to i państwo jest wolne. To mocno indywidualistyczne rozumienie wolności, bynajmniej nie w kategoriach wolności jako równowagi pomiędzy potrzebami państwa a potrzebami jednostki, tworzyło pewien ideologiczny puklerz uniemożliwiający Tatarom pełne zaspokojenie ich ekonomicznych potrzeb. Skutkiem przeciążenia muślimów obowiązkiem wojennym był permanentny kryzys tatarskiej służby ziemskiej, któremu starano się zaradzić począwszy od opisu stanu posiadania Tatarów (rewizje kniazia Ogińskiego z 1559 r. i Jana Kierdeja z 1631 r.) poprzez wypłacanie im żołdu za służbę dla Rzeczypospolitej, czemu się sprzeciwiała szlachta, stanowiąc na sejmach prawa przeciwne Tatarom.

Główne cechy i linie rozwoju położenia prawnego Tatarów gospodarskich

Jeżeli sytuacja prawna ludności tatarskiej na Litwie była przedmiotem żywego i rozległego zainteresowania Jacka Sobczaka, a następnie Jana Tyszkiewicza⁶⁷, to jej oddziaływanie na konkretne zjawiska osadnicze pozostawało na ogół mało rozpoznawalne. Podobnie z osadnictwem, gdzie jak dotychczas nie wykształciła się jedna, powszechnie akceptowana definicja. Nie wdając się w dyskusje terminologiczne, osadnictwo można określać jako ogół stosunków zachodzących między uczestnikami procesów osadniczych, na które składają się zjawisko zasiedlania, życie gospodarcze oraz stosunki prawne regulujące wspomniane zjawiska. Na proces osadniczy składają się jego uczestnicy: monarcha i jego urzędnicy, osiedleńcy, sprzedający i nabywający grunty i domostwa, a także wzajemne relacje między nimi. Z definicji procesów osadniczych wynika, że podstawowym warunkiem ich istnienia jest występowanie obdarowującego, obdarowywanych oraz powstałe w związku z tym określone więzi natury prawnej, zachodzące niejako w pionie oraz w poziomie, pomiędzy samymi obdarowanymi. Stąd proces osadniczy w tej konkretnej sytuacji jest odzwierciedleniem stosunków prawnych, które nie mają jednorodnego charakteru, ponieważ zachodzą między królem a kolonistami lub zachodzą między samymi kolonistami. Stosunki zachodzące między hospodarem a jego tatarskimi lennikami odzwierciedlają sytuację prawną Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, kreowaną ogólnie przez króla i sejm Rzeczypospolitej. Stosunki osadnicze, sprzedaż dóbr ziemskich, wymiana względnie zastaw są stosunkami wymiany, eksponują aktywność gospodarczą kolonistów i mogą być uznawane za swoistą weryfikację istniejącego prawa oraz za źródło postulatów zgłaszanych względem istniejącego porządku prawnego.

⁶⁷ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 216-217.

Wśród ogółu stosunków tworzących sytuację prawną Tatarów na Litwie pierwotne znaczenie miał, jak już wspominaliśmy, stosunek lenny pomiędzy hospodarem a obdarowanymi ziemią żołnierzami, który w XVII i XVIII w. usiłowała regulować chrześcijańska szlachta przez statuty litewskie oraz ustawy sejmowe. Stosunki między obdarowanymi były następstwem nawiązania przez nich stosunków lennych z hospodarem i miały charakter wtórny wobec stosunku lennego. Finalnym elementem owej sytuacji prawnej tworzącej ramy prawne dla funkcjonowania procesów osadniczych były zmiany w stosunku Tatarów do posiadanej ziemi⁶⁸ i w obrazie rozmieszczenia ziem tatarskich (tatarszczyzn).

Z opisanym systemem społeczno-gospodarczym wiąże się otoczenie prawne, regulujące jego funkcjonowanie. W reformowanym państwie litewskim gruntowne przemiany ustroju państwowego w drugiej połowie XVI w.⁶⁹ zrodziły konieczność wyodrębnienia w istniejącym systemie prawa norm określających formy sprawowania władzy przez suwerena oraz status jednostki w państwie, ze szczególnym uwzględnieniem przysługujących jej praw i wolności, a także nałożonych na nią obowiązków. W zakres stanowionego prawa miały wchodzić również normy prawne regulujące zasady współżycia mieszkańców Litwy. W państwie demokracji szlacheckiej, jakim w drugiej połowie XVI w. miała być Litwa⁷⁰, działalność prawotwórcza wymagała podstaw prawnych, a więc legitymacji w prawie, co oznaczało, że akty prawotwórcze powinny mieć legitymację w postanowieniach aktu prawnego o nadrzędnym charakterze względem pozostałych. Takim nadrzędnym aktem prawnym były statuty litewskie, których najstarsza redakcja jawi się również jako pierwsza wielka kodyfikacja litewskiego prawa⁷¹.

Ogłoszony w 1529 r. statut litewski (I), w istotny sposób zmieniał sytuację prawną Tatarów na Litwie. Do początków XVI stulecia pozostawali oni w bezpośredniej zależności od hospodara, który skupiał w swoim ręku pełnię władzy, umacnianą przez dyskrejonalny charakter ustawodawstwa litewskiego. Przyjęcie przez monarchę statutu ograniczało zakres jego uprawnień, wyrażało zarazem tendencje tych kół arystokracji litewskiej, które pragnęły połączyć dominującą pozycję w państwie z instytucjonalnym zabezpieczeniem praw przed absolutyzmem⁷². Dla Tatarów oznaczało to częściowo wyjęcie spod protekcji króla oraz pogorszenie położenia względem bojarów-szlachty⁷³.

Funkcjonowanie statutów litewskich, podobnie jak i sejmowych konstytucji czasów Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, należałoby rozpatrywać przynajmniej w dwóch płaszczyznach: ideologicznej i gospodarczej. Pierwsza skupia w sobie całą sferę doświadczeń kulturowych społeczeństwa stanowego, druga – ekonomicznych, choć nie tylko, związanych z funkcjonowaniem społeczeństwa feudal-

⁶⁸ AVK, t. 31, nr 19.

⁶⁹ P. Borawski, *O przynależności...*, s. 348.

⁷⁰ J. Ochmański, *op. cit.*, s. 111.

⁷¹ *Ibidem*, s. 107.

⁷² S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad Statutami litewskimi*, „Ateneum Wileńskie” 1924, s. 289-349; W. Wielhorski, *Statut litewski, zarys historyczny jego powstania i rozwoju (1529-1588)*, [w:] *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, Cykl wykładów*, „Alma Mater Vilnensis” (Londyn) 1953, s. 189-214; J. Bardach, *Statuty litewskie – pomniki prawa epoki Odrodzenia*, „Kwartalnik Historyczny” 1974, s. 750-780.

⁷³ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 17 i nast.

nego, a zatem własnością ziemi, gospodarki leśnej, pożyczkami oraz zastawem itp.⁷⁴ W pierwszej płaszczyźnie głównym elementem w ujawnionej tam ideologii społecznej było przekonanie o wyższym niż chłopci, mieszczenie i innowiercy pochodzeniu szlachty. W sferze ekonomicznej zakaz posiadania chrześcijan miał sparaliżować działalność gospodarczą, zwłaszcza że wojny, w których uczestniczyli Tatarzy, dostarczały im siłę roboczą.

Z pojęcia odrębnego pochodzenia i z odrębnego typu miejsca szlachty w społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego wywodziła się zasada swoistej wyjątkowości tej grupy społecznej. Poczucie bezwzględnej wyższości w stosunku do chłopów, mieszczan i innowierców znajdowało odbicie w stanowionym przez szlachtę prawie, czego dowodnym przykładem pozostają przepisy dotyczące sytuacji, gdy np. mieszczanin zabije lub zrani poddanego szlacheckiego oraz prawo karne⁷⁵. Stosunek twórców statutów do obecnych na Litwie muzułmańskich Tatarów został zdeterminowany przez ich chrześcijański światopogląd. Statuty w pewnym sensie odzwierciedlają postawę antyinnowierczą elity politycznej doby kontrreformacji. Oświeclają również ideologię tych czasów, charakteryzującą się zanikiem myśli o państwie tolerancyjnym. Statuty wyraźnie zaznaczają linię graniczną pomiędzy społeczeństwem chrześcijańskim a innowiercami, stojąc twardo na gruncie państwa chrześcijańskiego. Autorzy statutów rzucają wyzwanie innowiercom, mobilizując niejako chrześcijan litewskich do walki w obronie zasad wiary, a nie do zgody na ustępstwa i do kompromisu. W praktyce było to przyzwolenie na stosowanie zasady usprawiedliwionej ingerencji państwa w życie społeczności tatarskiej na Litwie.

Najważniejszym postanowieniem statutu był zakaz pełnienia przez Tatarów urzędów nadawanych przez monarchę lub Panów-Radę (rozdz. XII, art. 5)⁷⁶. Jednym słowem, wspomniany artykuł dzielił poddanych wielkich książąt litewskich na „lepszyc”, czyli szlachtę chrześcijańską, i „gorszych”, czyli Żydów i Tatarów. Kolejne z postanowień statutu z 1529 r. (rozdz. VIII, art. 5) mówi, że świadkami „w rzeczy o ziemię i dowód dzierżenia ziemi” nie mogą być ani Żydzi, ani też Tatarzy, tylko chrześcijanie obrządku katolickiego-łacińskiego względnie greckiego. Drugie z postanowień (rozdz. XII, art. 5) stanowiło, że Żydzi i Tatarzy nie mogą trzymać w niewoli chrześcijan. Zobowiązano tu wojewodów i starostów, dzierżawców królewskich, aby się dowiadawali, który ze starozakonnych, względnie muzułmanów kupił w niewolę chrześcijanina. Jeżeli Tatar nabył go na wieczność, wówczas ów chrześcijanin, z mocy prawa, odzyskiwał wolność. Statut jednakże dozwalał trzymać zakupniów na wyrobku przez lat siedem. Siedem lat wyrobku przysługiwało również osobie, która rodziła się z kobiety niewolnej. Wprzód jednak osoba ta musiała uzyskać pełnoletność. Jeżeli Tatar dokonał zakupu w pieniądzu, wówczas zarówno mężczyzna, jak i kobieta mieli spłacić wypusk. Do czasu wypłacenia się z wyłożonych pieniędzy niewolni zobowiązani zostali do służby. Artykuł zawierał w części końcowej dość charakterystyczny *passus*, wyjmujący

⁷⁴ *Ibidem*, s. 9 i nast.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 22.

⁷⁶ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 97.

spod prawa nadaną „wraz z imieniem” przez wielkiego księcia lub jego przodków czeladź dworską. Za dokonaniem takiego wyłomu przemawiała potrzeba respektowania istniejącego stanu prawnego, wytworzonego przez dawne nadania⁷⁷.

Statut litewski stanowił wprawdzie, że „swetki o rzecz zemleju i o dowod derżania zemli majut ku swedectwu pripuszczony byti, żidowe ani tatarowe, odno chrzestjanie łatynskoho albo hreczeskoho zakonu”, jednakże król Zygmunt August, przywilejem wydanym w Wilnie w dniu 25 XI 1561 r. uchylił art. 5 rozdz. VIII „protiwko im stiahmenyj” i przypuścił „wsich takowych, kotoryje służba ziemskuju służat ku zupełnemu swedectwu i takomuż prawu jako i poddanyje Naszy ludi narodu Chrystianskoho wżywajut”⁷⁸. W dniu 20 VI 1568 r. król ponownie potwierdził Tatarom ich prawa i wolności: „majut oni wo wsiem raditi i sprawowati w sprawach swoich, zarówno z inszymi obywatelmi Państwa Naszoho Wielikoho kniazstwa Litowskoho stanu szlachetskoho, potomu jako i do sich czasow wolnostiej swoich używali i w nich sia sprawowali”⁷⁹, o czym za chwilę.

Nieodparcie nasuwa się pytanie, dlaczego monarcha konkretnie nie zawiesił art. 5 rozdz. XII, „Żid, Tatarin chrestjan w newoli meti ne majut”? Uwarunkowań tak sformułowanego przywileju należałoby szukać w poglądzie na istotę państwa jako instytucji przewidzianej przez Opatrzność i posiadającej charakter sakralny, gdzie zwierzchnią władzę sprawuje Bóg, a Jezus Chrystus jest Królem królów, Panem panujących, zaś państwo zostało powierzone przez Boga ludziom sprawującym władzę, celem wypełnienia nakazanej misji⁸⁰. Na straży czystości doktryn stał Kościół, wypełniający swe posłannictwo poprzez episkopat. „Kościółowi chodziło o to, by uniemożliwić Żydom i w ogólności niewiernym trzymanie służby chrześcijańskiej, gdyż obawiał się ujemnego wpływu otoczenia niewiernych na życie religijne tej służby”⁸¹.

W 1566 r. został wprowadzony w życie, nowy, II statut litewski. „Statut 1529 roku rychło – w opinii Jerzego Ochmańskiego – okazał się niewystarczający i wobec dużych zmian ustrojowych Litwy połowy XVI w. był już przestarzały”⁸². Kiedy stwierdzono, że nowy statut swymi postanowieniami stanął w kolizji z prawami tatarskimi równającymi Tatarów ze szlachtą litewską, wówczas to na sejmie grodzieńskim 1568 r. Tatarzy zwrócili się do króla Zygmunta Augusta z prośbą o to, „bychmo ni wczom praw, swobod i wolnostiej im nadanych nienaruszajuczy pry mocy zostawili, i niekotoroho ubliżenia im nad prawo i wolnosti im nadanyje prymowati niedopustili”, a zwłaszcza art. 5 rozdz. XII („Żyd, Tatarzyn i każdy Bisurmanin na Urząd przełożon być i krze-

⁷⁷ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, Poznań 1841, rozdz. XII, art. 5 „Żid, Tatarin, chrestian w newoli meti ne majut”, s. 355-356.

⁷⁸ *ML*, Ks. Wpisów nr 89, f. 129, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 101; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” (Warszawa) t. 3, 1938, s. 21.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 102-104.

⁸⁰ W. Sawicki, *Studia nad wpływem praw obcych w dawnej Polsce*, Warszawa 1971, s. 305 i nast.

⁸¹ W. Hejnosz, *Kilka uwag o „niewoli” w I Statucie Litewskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 338.

⁸² J. Ochmański, *op. cit.*, s. 107.

ścian w niewoli nie mają” (i art. 3 rozdz. IX) „Świadkami w rzecz o ziemię mogą być, tylko krześcianie Rzymskiego albo Greckiego zakonu, pacierz i Wierzę w Boga umiejący”⁸³). Ograniczenie praw Tatarów wprowadzone do II statutu przez obydwie artykuły „jest – jak pisze I. I. Lappo – tym bardziej nieoczekiwane, że obowiązek Tatarów posiadających majątki ziemskie i odbywających służbę wojskową, miał być taki sam jak szlachty”. Dziwne dla wspomnianego badacza wydawało się wprowadzenie do II statutu postanowienia o świadkach, na mocy którego do świadczenia nie tylko nie dopuszczano niechrześcijan, ale i spośród chrześcijan prawo „świadectwa” mieli tylko ci, którzy co roku się spowiadali i przystępowali do Komunii św. u swoich plebanów albo popów. Postanowieniu tego artykułu gwarantowało, że świadkami będą osoby pobożne i uczciwe, na co dzień żyjące według Ewangelii. Trudno mówić o jakiejś dyskryminacji innowierców, skoro prawo do świadczenia przyznano nie wszystkim ludności chrześcijańskiej, a jedynie pobożnym osobom obu chrześcijańskich obrządków. A jednak postanowienia tego artykułu znalazły się w kolizji z „różnowierstwem” panującym wówczas na Litwie i w Polsce i znajdującym swój wyraz w znanym postanowieniu o pokoju powszechnym „pomiędzy ludźmi rozerwanymi i zwaśnionymi w wierze i nabożeństwie”⁸⁴.

II statut litewski regulował sprawę nawiązki i główszczyzny oraz pozbawiał Tatarów możliwości pełnienia urzędów w Wielkim Księstwie Litewskim. Różnice między podobnymi artykułami obu statutów były niewielkie. W II statucie (rozdz. XII, art. 6) i w III statucie (rozdz. XII, art. 10) na pierwszym miejscu wymieniono Tatarów gospodarskich będących na służbie gospodarskiej i ziemskiej. Tym bowiem, jak szlachcie, ustawodawca przewidział nawiązkę. Główszczyznę obliczono na sto kop groszy „krom szedzenia” (II statut)⁸⁵, „a główszczyzny 100 kop groszy i któremu w więzy siedzieć rok i sześć niedziel, okrom gardła; wyjąwszy tego ktoby na gorącym uczynku był pojmany takowy gardłem karany być ma” (III statut)⁸⁶. Tatarzy, którzy nie stawiali na służbę gospodarską „nawiązki takowym rubl groszy a żonom ich sowito”, „a główszczyzny im dwadzieścia kop groszy” (II i III statut).

III statut litewski w rozdz. XII art. 10 *O główszczyznach i nawiązkach Tatarom* stanowił za zabicie Tatara główszczyzny sto kop groszy i „któremu w więzy siedzieć rok i sześć niedziel, o krom gardła”⁸⁷. Statut przewidywał, że za śmierć szlachcica „ma bydz główszczyzny płacono sto kop groszy”⁸⁸. Warto też zwrócić uwagę na art. 33 z rozdz. XI *O rozboju który się stał od Tatarów*, gdzie Tatarom stającym do popisu zawarowano, że „urząd tak sądzić ma, jako

⁸³ ML, Ks. Wpisów nr 89, f. 129, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 101-102.

⁸⁴ I. I. Lappo, *Velikoe knjazestvo litovskoe za vremja ot zaključenija Ljublinskoj unii do smerti Stefana Batorija (1569-1586)*, S. Petersburg 1901, s. 465.

⁸⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego...* wydany w Wilnie Roku 1566, sygn. II 370, s. 334-355.

⁸⁶ *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego naprzód za Najjaśniejszego Hospodara Zygmunta II w Krakowie 1588...* przedrukowany, Wilno 1786, s. 320.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 320.

⁸⁸ *Ibidem*, rozdz. XI, art. 27, *O główszczyznach, o ochronieniu członków i nawiązkach szlacheckich*, s. 287.

wyżej o rozboju szlachciców od szlachcica uczynionym”⁸⁹. Modernizacji statutu podejmowano się w 1613, 1633 i 1636 r. – jednakże bez rezultatów, a „tylko czas się marnował”⁹⁰.

Wydany w 1568 r. przywilej Zygmunta Augusta zawieszał wykonanie art. 3, rozdz. IX („Świadkami w rzecz o ziemię...”) i art. 5 rozdz. XII („Żyd, Tatarzyn i każdy Bisurmanin na urząd przełożon i krześcian w niewoli mieć nie mają”) oraz wszystkie inne artykuły statutu „ktoryje by prawom i wolnostiam ich, ot predkow Naszych i ot Nas Hospodara im nadanym, protiwny byli”⁹¹.

Dlaczego Tatarzy zwyciężyli, a „im dotkliwe i wolnostiam ich szkodliwe” artykuły Statutu zostały podważone? Służba wojskowa Tatarów była bardzo cenna dla państwa, o czym świadczy uchwała sejmu wileńskiego z 1565 r., stanowiąca, żeby nikt z książąt i panów nie przyjmował do siebie na służbę muślimów, posiadających osiadłości i majątki ziemskie „pod jego królewską mością”, pozwalająca na przyjmowanie jedynie Tatarów nieosiadłych⁹². Wagę ich posługi rycerskiej niech poświadczy fakt, iż odbywali ją na każde wezwanie króla, a nie na mocy uchwały sejmowej, oraz że ich translokacji dokonywał monarcha według swojego uznania⁹³.

Tatarzy, podobnie jak szlachta litewska, otrzymywali od hospodara przywileje, które w istotny sposób określały ich sytuację prawną na Litwie, od połowy XVII w. w Koronie. Przywileje król wydawał na prośbę Tatarów stających ze swych osiadłości do tatarskiej służby ziemskiej. Ich znaczenie polegało na utrzymywaniu muślimów w sytuacji lenników hospodara, korzystających z praw i wolności (z wyjątkiem wolności politycznych) szlachty chrześcijańskiej. Przywileje gospodarskie określały wielkość i rodzaj przydzielanych przez monarchę gruntów, przyzwalały na ich alienację, wreszcie na skupowanie względnie zamianę dóbr ziemskich.

Z punktu widzenia przekształceń sieci osadniczej wspomniane przywileje, a ściślej decyzje lokacyjne hospodara uzewnętrzniane tymi aktami prawnymi, odegrały w owym procesie znaczącą rolę, kreując warunki pod powstanie znaczących fortun chorążych, a następnie rotmistrzów tatarskich. Początkowo były to przywileje w formie specjalnych nadań dla poszczególnych osób. Później pojawiły się one dla określonych zbiorowości i poszczególnych chorągwi, a około 1516 r. dla wszystkich Tatarów⁹⁴, ściślej tych: „ktoryje służbu ziemskuju służat”. Najstarszy ze znanych nam przywilejów dla społeczności tatarskiej pochodzi z około 1516 r.; Zygmunt I, w zamian za wystawienie stu koni na służbę wojenną, uwalniał nim

⁸⁹ *Ibidem*, s. 294.

⁹⁰ V. Raudeliūnas, H. Wisner, *Trzeci Statut Litewski*, „Mówią Wieki” 1984, nr 3, s. 3.

⁹¹ *ML*, Ks. Wpisów nr 89, f. 129, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 102-104.

⁹² I. I. Lappo, *op. cit.*, s. 467.

⁹³ *Ibidem*, s. 469; por. P. Borawski, *O przynależności...*, s. 348.

⁹⁴ *ML*, Ks. Wpisów nr 5, f. 75, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 93-94 (przywilej dla Chazka, Obdyszka, Lehuszka i Kadysza Bohdanowiczów, 1498 r.); *ibidem*, Ks. Wpisów nr 6, f. 50, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 94 (przywilej dla marszałka tatarskiego Kiellyjara Kurcewicza, 1505 r.); *ibidem*, Ks. Wpisów nr 9, f. 4, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 95 (przywilej dla marszałka tatarskiego Iliasza, 1511 r.); *ibidem*, Ks. Wpisów nr 9, f. 185, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 95 (przywilej dla kniazia Myska, 1514 r.); *ibidem*, Ks. Wpisów nr 9, f. 188, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 95 (przywilej dla kniazia Lehusza, 1514 r.).

Tatarów od płacenia podatku zwanego „serebszczyzną”⁹⁵. W 1537 r. król uwolnił Tatarów powiatu trockiego od dawania kunicy⁹⁶. W 1540 r. Tatarzy powiatu wileńskiego mieszkający w Rudominie i w Niemieży uzyskali od wielkiego księcia przywilej „wyzwalający ich od posyłania z listy przez Wojewod Wileńskich”⁹⁷. W następnym roku Tatarzy powiatu trockiego zostali uwolnieni od służby policyjnej, od wyławiania złoczyńców „krom inszych prostych Tatar na to ustanowionych”⁹⁸.

Przywileje królewskie z 1561 i 1568 r. zostały wydane dla całej stającej do służby wojennej gospodarskiej społeczności tatarskiej (1561 r. „ktoryje służbu ziemskuju służyć”, 1568 r. „ktoryje oni w służbach ziemskich wojennych często okazują”, 1609 r. „wsim Tatarom w państwie Naszom Wielikom kniaźstwie Litewskom osiełost majuczym, i ktoryje nam i Reczy pospolitoj służbu wojennuju służyć”, 1623 r. „ktoryje dekretem Naszym nakazali służbu Tatarskuju otprawować”). One to głównie określały sytuację prawną ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim.

Przywileje obowiązywały przez okres panowania ich wystawcy. Dlatego też raz po raz Tatarzy zabiegali o ich konfirmację. W 1578 r. od króla Stefana Batorego uzyskali oni przywilej potwierdzający ich dotychczasowe wolności⁹⁹, a w 1609 r. potwierdzenie przywileju Zygmunta Augusta z 1568 r. od Zygmunta III Wazy. W 1634 r. otrzymali także od Władysława IV, w 1659 r. od Jana Kazimierza dla Tatarów wołyńskich i ukraińskich, w 1669 r. od Michała Korybuta Wiśniowieckiego dla Tatarów wołyńskich¹⁰⁰. W 1679 i 1689 r. Jan III Sobieski wystawił przywilej dla Tatarów mieszkających w Wielkim Księstwie Litewskim, w którym potwierdzał ich dawniejsze wolności. W dyplomie z 1679 r. monarcha wymienił również Tatarów pańskich („kniaziowie Tatarowie, którzy pod xiażętami różnymi senatorami mieszkają”), warując „aby zarówno z drugimi prawa wolności używali, niżeli którzy na dobrach ziemskich zostają”¹⁰¹. Ostatni przywilej potwierdzający ich dotychczasowe prawa i wolności otrzymali Tatarzy w 1766 r. od Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁰².

Przywileje wystawiane Tatarom przez królów polskich doprowadziły w praktyce do wytworzenia się swoistej sytuacji prawnej. I tak przywilej Zygmunta Augusta z 24 VI 1568 r. gwarantował nienaruszalność dawniejszych praw i przywilejów Tatarom stającym na służbę gospodarską. A zatem na czas panowania wystawcy przywileju mocą tegoż postanowienia zawieszał on niekorzystne dla

⁹⁵ RIB, t. 20, nr 442, s. 1162-1163; AGAD, SML, t. 1, „Regestr Księgi nr 10 Spraw Sądowych, Dekretów y Opowiedan y niektórych Przywilejow Krola JMci Zygmunta I Metryki Wielkey W. K. L. pod Rokiem 1506 do 1523”, k. 114.

⁹⁶ ML, Ks. Wpisów nr 20, karta 32, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 97-98.

⁹⁷ *Ibidem*, Ks. Wpisów nr 24, f. 36, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 99.

⁹⁸ *Ibidem*, Ks. Wpisów nr 28, f. 64, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 99-100.

⁹⁹ S. Kryczyński, *Zygmunt August a Tatarzy litewscy*, „Przegląd Islamski” 1934, z. 3-4, s. 9-10; *idem*, *Tatarzy litewscy...*, s. 21-22.

¹⁰⁰ ML, Ks. Wpisów nr 89, f. 129, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 102-104; Ks. Wpisów nr 111, f. 97, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 106-108; *Materyjały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 108-112; *Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich z r. 1669*, oprac. S. Kryczyński, „Rocznik Tatarski” 1935, s. 425-428.

¹⁰¹ ML, Ks. Wpisów nr 141, f. 19, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 112-113; ML, Ks. Wpisów nr 141, f. 32, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 116.

¹⁰² *Materyjały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 113-115.

muślimów artykuły statutowe, ograniczające ich prawa. Świadom wszystkich tych ograniczeń pozostawał król Władysław IV, który w przywileju wystawionym w Warszawie w dniu 21 VI 1634 r. podnosił odwagę Tatarów podczas wyprawy moskiewskiej, potwierdzając im swoim przywilejem dotychczasowe prawa i wolności¹⁰³. Podobnie postąpił w 1659 r. król Jan Kazimierz, obdarowując Tatarów koronnych prawami i wolnościami dotąd przysługującymi Tatarom litewskim¹⁰⁴. W 1662 r. tenże król zezwolił Tatarom pełniącym służbę wojskową na zakup ziemi szlacheckiej¹⁰⁵. Kiedy Jan III Sobieski przywilejem z dnia 24 III 1677 r.¹⁰⁶ zagwarantował Tatarom posiadanie służby chrześcijańskiej, podniosły się głosy sprzeciwu. W 1689 r. na sejmiku województwa nowogródzkiego domagano się uchwalenia prawa znoszącego ten przywilej¹⁰⁷. W 1696 r. żądania szlachty nowogródzkiej powtórzył sejmik województwa wileńskiego¹⁰⁸.

Sytuację prawną Tatarów kształtowały również konstytucje sejmowe. Zdaniem Henryka Wisnera sejmy zajmowały się kwestią tatarską z trzech powodów: w odniesieniu do tatarskich podatków, z chęci przeciwstawienia się grabieżom oraz z uwagi na zmniejszanie się liczebności chorągwi tatarskich¹⁰⁹. W latach 1607–1786 wydano kilkanaście tzw. konstytucji tatarskich. Poruszały one sprawę posługi wojennej Tatarów z nadanej im ziemi, pogłównego tatarskiego, najmu czeladzi chrześcijańskiej oraz trzymania przez nich dóbr królewskich i szlacheckich, a także stawiania nowych meczetów i naprawy podupadłych w nowych osiadłościach. Najwięcej ustaw dotyczyło kwestii służby Tatarów w wojsku Rzeczypospolitej za pieniądze. Zainteresowanie szlachty wspomnianą kwestią pozostawało skutkiem szukania taniej siły zbrojnej do obrony ojczyzny.

Najwcześniejsze ustawy sejmowe dotyczyły płacenia podatków przez Tatarów. W 1589 r. sejm walny koronny nakazał płacić Tatarom taki podatek jak bojarom, czyli pobór, a w 1613 r. obciążył ich pogłównym jak Żydów.

Zdaniem Henryka Wisnera „różnica pomiędzy uchwałami polegała na tym, że *Uniwersał poborowy* z r. 1589 obciążał mających ziemię, z 1613 robił wyjątek dla chorążych, murzów, ułanów oraz tych, którzy z tytułu posiadanych dóbr służyli w wojsku (w uniwersałach uchwalanych od r. 1620 tylko służących w wojsku). Jednym słowem, rozszerzał obciążenia, tyle że w różnej formie, na ogół społeczności tatarskiej. Poza tym postanowienia Statutu i sejmu walnego koronnego traktują społeczność tatarską jako odrębną, jednolitą całość”¹¹⁰.

¹⁰³ *Materiały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 106–108.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 108–112.

¹⁰⁵ *Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich z 1669 r...*, s. 425–428.

¹⁰⁶ AVK, t. 8, s. 108–112.

¹⁰⁷ AGAD, AR, dz. II, t. 13, s. 1771.

¹⁰⁸ *Ibidem*, t. 11, nr 1568, s. 7–8.

¹⁰⁹ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 96–97.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 97.

Kryzys tatarskiej służby ziemskiej w źródłach prawa i praktyce litewskiej

Tatarzy obdarowani osiadłością przez hospodara byli obowiązani z posiadanej ziemi służyć konną służbą wojskową bez żołdu na każde wezwanie monarchy¹¹¹. W miejscach koncentracji, jak informują popisy wojskowe z lat 1565 i 1567, zjawiali się bądź osobiście, bądź poczem, w skład którego wchodziłi bojarzy pancerni, bojarzy putni oraz poddani chłopci¹¹². Nadmiar obciążeń sprawił, że Tatarzy, nie mogąc im sprostać, zadłużali swe majątności, a gdy nie stawało pieniędzy na spłatę długów, sprzedawali je¹¹³. Innym sposobem „ulegania od służby Rzeczypospolitej” było wyzbywanie się tatarszczyzn przez ich zamianę na dobra dziedziczne¹¹⁴. Ucieczka od posługi wojennej tatarskiej odbywała się również przez zmianę konfessji. Trudno określić, jak uciążliwa była wojenna służba tatarska. Pewne jest, iż z przejściem na nowe wyznanie łączyła się próba uwolnienia się od zbrojnego stawania w rotach tatarskich. Tatarzy hospodarscy bowiem po przejściu na katolicyzm lub prawosławie stawali się pełnoprawną szlachtą. Źródła wskazują, iż tego rodzaju zabiegi nie zawsze kończyły się sukcesem, że w dalszym ciągu konwertycy i ich potomkowie musieli pełnić posługę wojenną w chorągwiach tatarskich, z których wyszli¹¹⁵. Zanik tatarskiej służby ziemskiej warunkowało rozdrabnianie gruntów tatarskich. Pragnąc utrzymać w niezmnieszonej formie chorągwie lipkowskie, król zabronił Tatarom sprzedawania tatarszczyzn bez specjalnego zezwolenia¹¹⁶. Mimo zakazu hospodara tatarszczyzny nadal przechodziły w ręce szlachty, zaś muślimowie w aktach sprzedażnych powoływali się na uchwałę sejmu brzeskiego z 1566 r., stanowiącą, iż „kozdomu šljachticu volno svoeju vlasnost ju imenem podle voli svoe šafovati”¹¹⁷. Monarcha próbował zachować wojskowość tatarską przez liczne podarki, które stanowiły zwrot kosztów wyłożonych na służbę wojenną¹¹⁸, ale też i zakazując Tatarom przechodzenia na służbę panów litewskich i koronnych, do tworzonych przez nich tatarskich chorągwi¹¹⁹. Wreszcie zaczęto Tatarom wypłacać żołd, co wywołało protest szlacheckiej opinii publicznej.

¹¹¹ VL, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 2, s. 450; *Ibidem*, *O Tatarach*, t. 3, s. 122. W 1632 r. Sejmiki: lidzki (AGAD, AR, dz. II, t. 8, nr 1064), wilkomierski (AGAD, AR, dz. II, t. 8, nr 1050), nowogródzki (AGAD, AR, dz. II, t. 8, nr 1089), zmudzki w 1641 r. (AGAD, AR, dz. II, t. 10, s. 62), wilkomierski (BN, *Bibl. Ordyn. Zamoyskich*, rkps 931, k. 160, 163) i witebski w 1648 r. (*ibidem*, k. 199) domagały się stawania przez Tatarów do posługi wojennej za posiadaną ziemię.

¹¹² ML, Rkps. Petersb., fol. 118, [w:] RIB, t. 33, s. 424 (Peter Minbolatovic, choruży Vilenski, 2 koni v pan., v pr., z sagaj-(-dakom), z oščepy, a na lasku gospodarskuju draba stavil molodoca na mer. z ručnicuju. Obderchman Abdysevic vyslal z dymu pacholka na koni...); Knigi Novogrudskago zemskago suda za 1523-1598 g., nr 12 806, fol. 403-404, [w:] AVK, t. 31, nr 5, s. 3.

¹¹³ Knigi Novogrudskago zemskago suda za 1523-1598 g., nr 12 806, fol. 403-404, [w:] AVK, t. 31, nr 5, s. 3.

¹¹⁴ VL, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 150. W 1640 r. sejmik plocki domagał się, aby tatarszczyzny, które przeszły w ręce szlachty chrześcijańskiej, w dalszym ciągu były obciążone posługą wojenną tatarską (AGAD, AR, dz. II, t. 9, nr 1197).

¹¹⁵ P. Borawski, W. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 159.

¹¹⁶ Knigi Novogrudskago zemskago suda za 1523-1598 g., nr 12 806, fol. 223-224 [w:] AVK, t. 31, nr 10, s. 11.

¹¹⁷ Knigi Novogrudskago zemskago suda za 1523-1598 g., nr 12 806, fol. 242 [w:] AVK, t. 31, nr 20, s. 28.

¹¹⁸ ML, Kn. Perepisey, nr 12, *Rewizya dóbr Tatarskich...*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 121.

¹¹⁹ *Archeograficeskij Sbornik dokumentov odnosjascichsja k istorii Severo-Zapadnoj Rusi*, t. 1, Vilna 1867, s. 30, 34; AGAD, MK, sygn. 166, k. 386-387.

Brak zadowalających rozwiązań w kwestii ubywania rot tatarskich¹²⁰, jako skutku przeciążenia ludności tatarskiej służbą ziemską, sprawił, że sprawę postawiono w sejmie, gdzie nie obeszło się bez krytyki króla i hetmanów. Zakazano więc w 1607 r. płacić Tatarom za ich służbę wojskową pod karą utraty majątności, przypominając im, iż „z gruntów osiadłości swych na każdą potrzebę Rzeczypospolitej przy Hetmanach W. X. L., za uniwersałami ich służyć są powinni”¹²¹. Zdaniem Jerzego Wiśniewskiego sejm Rzeczypospolitej, przymuszając muślimów do służby wojskowej z niegdyś im nadanych osiadłości, „na okrasę potwierdził przywileje Tatarów i wolność kultywowania swych zwyczajów. Pomiął jeszcze żądania sejmików skierowanych przeciwko temu, że Tatarzy byli rotmistrzami i porucznikami. Także sejm nie wystąpił przeciwko najmowaniu Tatarów do pocztów pańskich za pieniądze panów”¹²².

Zakaz wykładania pieniędzy na rotę tatarską powtórzyła ustawa sejmowa z 1611¹²³ i 1613 r.¹²⁴ W 1607 r. sejm wydał zakaz wystawiania rotmistrzom tatarskim listów przypowiednich¹²⁵, powtarzany następnie w ustawach z 1611¹²⁶ oraz 1613 r.¹²⁷ „Uchwała sejmu z 1607 r. nic nie dała, jeśli sejm w 1611 r. konstytucją „O Tatarach W. X. Litewskiego” ponownie zabronił zaciągania Tatarów do wojsk najemnych, polecił karać tych, którzy ich najmą, nakazał podskarbim i pisarzom polnym dopilnowanie niewypłacania najętym Tatarom żołdu. Równocześnie nakazał Tatarom wezwanym uniwersałem iść prosto w miejsce wyznaczone przez hetmanów bez prawa brania stacji i noclegów w dobrach szlacheckich i duchownych”¹²⁸. Na sejmie w 1613 r. zastrzono karę za nieprzestrzeganie postanowień konstytucji 1607 i 1611 r., nakładając karę w wysokości 1000 zł na osoby zaciągające do wojska Tatarów za pieniądze Rzeczypospolitej¹²⁹. Podobnie stanowił sejm grudniowy 1613 r. w ustawie „O Tatarach”, zapowiadając Tatarom stającym za żołd konfiskatę ich majątności. Jednocześnie w konstytucji po raz pierwszy znalazło się stwierdzenie, że „także ci wszyscy, którzy u Tatar majątności ich, bez konsensu naszego pokupili, z tych majątności u Tatar pokupionych, też powinność czynić mają”¹³⁰. W 1616 r. na sejmie uchwalono ustawę zabraniającą Tatarom skupowania dóbr szlacheckich. Nakazano też im, aby w ciągu najbliższych dwóch lat owe dobra sprzedali, gdyż jeżeli tego nie uczynią, potomkowie tych, co sprzedali dobra szlacheckie, będą mogli owe majątki odkupić za pół ceny¹³¹. Konstytu-

¹²⁰ H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 97.

¹²¹ VL, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 2, s. 450; Bibl. PAN Kraków, rkps 360, k. 496.

¹²² J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 330-340.

¹²³ VL, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 26.

¹²⁴ *Ibidem*, *O Tatarach*, t. 3, s. 98; BN, *Bibl. Ordynacji Zamoyskich*, rkps 960, k. 464.

¹²⁵ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 2, s. 450.

¹²⁶ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 26.

¹²⁷ *Ibidem*, *O Tatarach*, t. 3, s. 98; *ibidem*, *O Tatarach*, t. 3, s. 122. W 1625 r. żądanie wydania Tatarom listów przypowiednich ponowiła szlachta województwa mińskiego (AGAD, AR, dz. II, t. 7, nr 944), w 1632 r. szlachta powiatu wilkomirskiego (AGAD, AR, dz. II, t. 7, nr 1050) i w 1659 r. szlachta województwa nowogródzkiego (AGAD, AR, dz. II, t. 14, nr 1869).

¹²⁸ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 340.

¹²⁹ VL, t. 3, s. 98.

¹³⁰ *Ibidem*, t. 3, s. 122-123.

¹³¹ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 150.

cja sejmu z 1620 r. stanowiła, że obowiązek posługi wojennej z tatarszczyzn spada zarówno na szlachtę, jak i na Tatarów i że Tatarzy obowiązani są służyć zbrojnie również z tych dóbr, które nabyli u szlachty¹³².

Problem kryzysu tatarskiej służby ziemskiej próbowano rozwiązać rewizją dóbr tatarskich, którą rozpoczęto 1624 r. Nie doszła ona jednak wówczas do skutku i w 1628 r. powrócono do sprawy. A ponieważ i ta lustracja się nie powiodła, sejm 1629 r. osobną uchwałą ją ponowił¹³³. Zobowiązywała Tatarów posiadających dobra szlacheckie do służby wojennej oraz stanowiła, że muślimowie, którzy „nie odpowiadają powinności wojennej, ale furmaństwem, handlami, rzemiosłem się bawią” mają płacić pogłównę¹³⁴. „Tak więc – jak pisał Jerzy Wiśniewski – o sytuacji prawnej Tatarów i jego wolnościach decydował jego stosunek do powinności wojennej, a nie pochodzenie z takiego czy innego rodu”¹³⁵.

Zobowiązanie Tatarów do pełnienia służby wojskowej z tatarszczyzn ponowiły konstytucje sejmowe z lat 1650¹³⁶, 1658 (mocą której pozbawiono Tatarów możliwości dowodzenia chorągwiami tatarskimi: „aby Rotmistrzów szlachtę dobrze osiadłą mieli”)¹³⁷, 1659 (w której rotom tatarskim zapewniono wypłatę żołdu ze skarbu w takiej wysokości jak chorągwiom kozackim) oraz 1662¹³⁸. Konstytucja sejmowa z 1650 r. przypominała o obowiązku służby wojennej posiadaczy tatarszczyzn pod karą konfiskaty tych dóbr¹³⁹. Konstytucja sejmowa z 1659 r. „*Confirmatio* przywilejów Tatarom W.X.L.” potwierdzała wszystkie dotychczasowe przywileje królów polskich wystawione dla Tatarów litewskich i koronnych¹⁴⁰. Podobnie zaraz postąpił król Jan Kazimierz, rozciągając na Tatarów zamieszkających na Wołyniu i Ukrainie przywilej swego poprzednika Władysława IV z 1634 r. wystawiony dla Tatarów litewskich¹⁴¹. Sejm z 1661 r. w ustawie „Pogłównie tatarskie” potwierdził zwolnienie z daniny na rzecz państwa wszystkich służących w wojsku Tatarów, również tych służących za żołd, oraz równał ich w prawach ze szlachtą chrześcijańską, aczkolwiek nie umożliwił im udziału w życiu politycznym¹⁴². Natomiast sejm 1662 r.¹⁴³ „ponownie powołał dożywoćnych chorążych tatarskich w każdym powiecie, w którym Tatarzy mieszkają. Mianowani spośród zasłużonych mieli zbierać pospolite ruszenie Tatarów i prowadzić je do miejsca zbiórki pospolitego ruszenia powiatu”¹⁴⁴. Tymczasem sejm 1667 r. odmówił Tatarom wy-

¹³² *Ibidem*, *Ruszenie Tatarów W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 182; Krzysztof Radziwiłł do króla, 30 czerwca 1621, [w:] *Krzysztofa Radziwiłła sprawy...*, s. 22.

¹³³ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich...*, s. 59-79 (wstęp do II edycji źródła).

¹³⁴ VL, t. 3, s. 298.

¹³⁵ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 341-342.

¹³⁶ VL, t. 4, s. 160.

¹³⁷ *Ibidem*, t. 4, s. 245; por. VL, t. 3, s. 80.

¹³⁸ VL, *Tatarowie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 4, s. 160; *Ordynacja wojska*, t. 4, s. 242; *Confirmatio przywilejów Tatarom W. X. L.*, t. 4, s. 319; *O Tatarach Koronnych i W. X. Lit. w wojskach obojga narodów będących*, t. 4, s. 425.

¹³⁹ VL, *Tatarowie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 4, s. 160.

¹⁴⁰ *Ibidem*, t. 4, s. 319.

¹⁴¹ *Materyjały z Metryki Litewskiej*, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 108-112.

¹⁴² VL, t. 4, s. 384.

¹⁴³ *Ibidem*, t. 4, s. 425.

¹⁴⁴ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 345-346.

płacenia całości żołdu. Ponadto zaczęto na służących w wojsku muślimów nakładać pogłównę, co spotkało się ze sprzeciwem króla¹⁴⁵. Sejm 1668 r., obradujący po abdykacji króla Jana Kazimierza¹⁴⁶, asekurował Tatarom zaległy żołd, „gdy na to będą uchwalone podatki”¹⁴⁷, oraz potwierdziwszy im dotychczasowe prawa i wolności, zabronił muślimom stawiania meczetów w nowych miejscach¹⁴⁸. Sejm 1670 r., uchwalając pogłównę tatarskie, eksponował w swojej ustawie, że wspomnianej daninie nie podlegają Tatarzy, którzy służą w wojsku¹⁴⁹. Z kolei sejm z 1673 r. w trudnej dla Rzeczypospolitej sytuacji powtórzył wcześniejsze zapewnienia o zrównaniu Tatarów w prawach ze stanem szlacheckim¹⁵⁰. Podobnie postąpił sejm konwokacyjny. 1674 r.¹⁵¹ Istotne znaczenie dla pacyfikacji sporu zbuntowanych oddziałów lipkowskich z władzami Rzeczypospolitej miały uchwały sejmu koronacyjnego 1676 r., w szczególności ustawa „Amnistia Tatarom Lipkom”¹⁵². W tej materii decydujący był sejm 1677 r., tworzący prawne podstawy osadnictwa tatarskiego w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁵³; jego postanowienia wzmacniał przywilej króla Jana III Sobieskiego, wydany w Warszawie 24 III 1677 r.¹⁵⁴ Stabilizacja polityczna na południowym wschodzie wytworzyła nową sytuację, w której nie mogło już być mowy o pełnym zaspokojeniu roszczeń żołnierzy tatarskich, domagających się zabezpieczenia własnej przyszłości i nienaruszalności stanu posiadania w dobrach ekonomicznych w oparciu o protekcję i gwarancję króla i Rzeczypospolitej. Konstytucja „Pospolite ruszenie” z 1683 r. znów względem Tatarów miała charakter roszczeniowy, przypominając im, że powinni oni iść na wojnę razem z pospolitym ruszeniem¹⁵⁵. W czasach saskich do kwestii tatarskiej sejm powracał w 1717¹⁵⁶, 1726¹⁵⁷ i w 1736 r.¹⁵⁸ Ostatni raz w 1764 r., zaraz po śmierci króla Augusta III, wzywając ich do powrotu na służbę Rzeczypospolitej¹⁵⁹.

Wzrost nietolerancji u progu XVII w. spowodował wydanie w 1616 r. ustawy zakazującej Tatarom najmowania czeladzi chrześcijańskiej, brania za żony chrześcijanek, gdyż „onych w Bissurmańską wiarę pociągają”, najmowania kobiet do dzieci, albowiem „białogłowy chrześcijańskie w mamki do dziatek swych biorą”. Wyrzucano muślimom, że „czeladź w dni niedzielne i święta, do wszelakich robót pędzą”¹⁶⁰. Postanowienia konstytucji sejmu 1616 r. powtórzono w ustawie

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 346; AVK, t. 4, s. 22.

¹⁴⁶ *Diariusz sejmu abdykacyjnego Jana Kazimierza 1668 r.*, oprac. M. Matwijów, „Ze Skarbca Kultury” (Wrocław) 1989, z. 48, s. 39-73.

¹⁴⁷ VL, t. 4, s. 491.

¹⁴⁸ *Ibidem*, t. 4, s. 493.

¹⁴⁹ *Ibidem*, t. 5, s. 50.

¹⁵⁰ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. L.*, t. 5, s. 91.

¹⁵¹ *Ibidem*, t. 5, s. 126.

¹⁵² *Ibidem*, t. 5, s. 197.

¹⁵³ *Ibidem*, t. 5, s. 258-259.

¹⁵⁴ AVK, t. 13, s. 109-111.

¹⁵⁵ VL, t. 5, s. 334.

¹⁵⁶ *Ibidem*, t. 6, s. 163.

¹⁵⁷ *Ibidem*, t. 6, s. 244.

¹⁵⁸ *Ibidem*, t. 6, s. 330.

¹⁵⁹ *Ibidem*, t. 7, s. 73-74.

¹⁶⁰ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 150.

z 1677 r. „Odtąd tak Tatarowie jako i Żydzi w dobrach naszych królewskich, duchownych i ziemskich tak w Koronie jak i w Wielkim Księstwie Litewskim czeladzi i białogłów chować (okrom słodowników, browarników i furmanów) nie mają”¹⁶¹. Nie trzeba specjalnie uzasadniać, że wspomniane zakazy w istotny sposób podkopywały pozycję ekonomiczną Tatarów służących w wojsku. Odpowiadało to czynnikom rządzącym Wielkiego Księstwa Litewskiego, dążącym do uznania tutejszych Tatarów za „sługi państwa”.

Pogłównie tatarskie zostało wprowadzone na mocy ustawy sejmowej z 1613 r.¹⁶² Podatek ten władze Rzeczypospolitej nałożyły na Tatarów, „którzy furmaństwem i kupiectwem i rzemiosłem się bawią”. Wynosił on 2 złote od osoby. Od podatku byli zwolnieni ci Tatarzy, „którzy służbę wojenną z Chorążemi, Murzami i Ułanami swemi służą i na osiadłościach mieszkają”¹⁶³. Stało się na skutek pryncypialnego stanowiska stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, które nie godziły się na uszczuplanie tatarskiej służby ziemskiej. W 1616 r. sejm uchwalił, że Tatarzy winni zapłacić „dwoje pogłowne, w czym nie ma być żaden ochroniony”. Pobór podatku miał się odbywać według rejestru, który mieli sporządzić marszałkowie i chorążowie tatarscy¹⁶⁴. O pogłównym tatarskim mówią konstytucje sejmowe z lat 1619¹⁶⁵, 1620¹⁶⁶, 1626¹⁶⁷, 1627¹⁶⁸, 1628¹⁶⁹, 1629¹⁷⁰, 1633¹⁷¹, 1670¹⁷², 1673¹⁷³, 1676¹⁷⁴, 1677¹⁷⁵. Ostatnia uchwała sejmowa w sprawie pogłównego tatarskiego pochodzi z 1678 r.¹⁷⁶

Istotną rolę w regulacji sytuacji prawnej ludności tatarskiej odgrywały restrykty króla i jego urzędników. Rozporządzenia wydawano zarówno dla całej społeczności tatarskiej, jak i dla poszczególnych osób. Wykonawcami zarządzeń byli urzędnicy hospodarscy, do których król zwracał się w sprawie opieki nad proszącą o pomoc rodziną tatarską (1522)¹⁷⁷, w sprawie przydzielania pod zagospodarowanie pustek (1522–1529)¹⁷⁸, „ku wsim Chorużym i marszałkom wsich Stiahów Tatarskich” o „woymu po Welikomu kniastwu Litowskiemu protyw Tatar” (1533)¹⁷⁹,

¹⁶¹ *Ibidem*, *Reassumcyja prawa o Tatarach i Żydach*, t. 5, s. 286.

¹⁶² J. Byliński, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław 1985.

¹⁶³ VL, *Pogłównie Tatarskie Xięstwa Litewskiego*, t. 3, s. 114.

¹⁶⁴ *Ibidem*, *Pogłównie Tatarskie*, t. 3, s. 155.

¹⁶⁵ *Ibidem*, *Pogłównie Tatarskie W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 174.

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 194.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 248; *Ibidem*, *Pogłównie Tatarskie W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 257; J. Seredyka, *Sejm w Toruniu z 1626 r.*, Wrocław 1966, s. 148; J. Kwak, *Sejm Warszawski 1626 roku*, Opole 1985, s. 115.

¹⁶⁸ *Ibidem*, *Pogłównie tatarskie W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 274.

¹⁶⁹ *Ibidem*, *O Tatarach W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 279.

¹⁷⁰ *Ibidem*, *Pogłównie Tatarskie W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 317; A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny 1629 r.*, Wrocław 1979, s. 90.

¹⁷¹ *Ibidem*, *Pogłównie Tatarskie W. X. Litewskiego*, t. 3, s. 386.

¹⁷² *Ibidem*, t. 5, s. 50.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 85.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 209.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 258.

¹⁷⁶ *Ibidem*, *Prolongatio cla novo podwyższonego tabacznego, pogłównego tatarskiego, żydowskiego, donaty y czopowego W.X.Lit.*, t. 5, s. 300-301; R. Rybarski, *Skarb i pieniądź za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 235-236.

¹⁷⁷ *Knigi Novogrudskogo zemskago suda za 1523-1598 g.*, nr 12 806, fol. 364, [w:] AVK, t. 31, nr 2, s. 1-2.

¹⁷⁸ AGAD, SML, Regestr Xięgi nr 15 M. W. W. X. Lit. Przywilejów za Króla JMci Zygmunta I od Roku 1522 do 1529, t. 1, k. 134.

¹⁷⁹ *Ibidem*, Regestr Xięgi nr 20 Króla Zygmunta I od Roku 1528 do Roku 1534 Roznych Spraw, t. 1, k. 184.

„ko wsim Tatarom Stiahu Osanczukowicza aby Nuroma Smaikowicza ktoromu Korol Imsti tot Stiah do żywota ieho dał żeby Ieho posłuszni byli” (1522)¹⁸⁰, a także w sprawie uwolnienia Tatarów trockich od kunicy i innych obciążeń (1537)¹⁸¹.

15 VI 1536 r. król Zygmunt I potwierdził królowej Bonie dane przed pięciu laty zezwolenie na wykup dóbr należących do stołu królewskiego z rąk dotychczasowych posiadaczy i poręczył ich posiadanie w dożywocie¹⁸². Akcję prowadził na Litwie podkanclerzy litewski Ostafi Wołłowicz, skupując m.in. tatarszczyzny w Kroszynie i Zasulu. W piśmie skierowanym do Wołłowicza król zakazał Tatarom posługiwania się prawem swobodnego dysponowania majątkiem ziemskim, jakie uzyskała szlachta litewska na sejmie brzeskim w 1566 r.¹⁸³ W 1697 r. król August II, już po koronacji, wystosował do Tatarów litewskich uniwersał, w którym zakazał zaciągu mieszkańcom ekonomii litewskich do innych formacji wojskowych niż te, które on sam powoła¹⁸⁴.

Własne prawo społeczności tatarskiej na Litwie

Ludność tatarska przyniosła ze sobą ze stepów nadczarnomorskich własne prawo, którym posługiwała się do końca istnienia Rzeczypospolitej. Na prawo to składały się zasady przyjęte z Koranu¹⁸⁵ oraz w bardzo ograniczonym stopniu obyczaje i przekonania ukształtowane w czasach przed przyjęciem przez Tatarów islamu¹⁸⁶.

Tatarzy wyznawali islam obrządku sunnickiego, wzbogacony w szczątki dawnych wierzeń tureckich ludów koczowniczych. Oddalenie od państw muzułmańskiego Wschodu oraz nieznajomość liturgicznego języka arabskiego spowodowały, że litewscy wyznawcy islamu znali powierzchownie zasady swojego wyznania¹⁸⁷.

Trudności związane z interpretacją prawa rozstrzygał mufi turecki. Historyk turecki Ibrahim Pasza Peczewi podał, że w 1630 r. przybył do Akermanu wysłannik Tatarów litewskich, przywożąc tamtejszemu mufiemu do rozważenia

¹⁸⁰ *Ibidem*, Registr Xięgi nr 15 M. W. W. X. Lit. Przywilejów za Krola JMci Zygmunta I od Roku 1522 do 1529, t. 1, k. 135; idem, *ML*, Ks. Wpisów nr 15, f. 183, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 96-97.

¹⁸¹ *ML*, Ks. Wpisów nr 20, k. 32, [w:] *Zdanie sprawy...*, s. 97-98.

¹⁸² *ML*, Ks. nr 82, [w:] *Materyały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, nr 260, s. 164.

¹⁸³ *Knigi Novogrudskogo zemskago suda za 1523-1598 g.*, nr 12 806, fol. 223-224, [w:] *AVK*, t. 31, nr 10, s. 11 („ne majučy jako inšye tatarove mocy i volnosti ničogo ot tog imenja bez osoblivoگو pozwolenja i vedomosti našoe gdrskoje nikotorym obyčaeom nikomu zavoditi i upascati”); *AVK*, t. 31, nr 19, s. 25 (Tatarzy „vodle prava svoego tym imenem našim (Kroszyn) šafovat’i ego prodavat’ volni ne byli” (1570 r.)). *Knigi Novogrudskogo zemskago suda za 1523-1598 g.*, nr 12 806, fol. 242, [w:] *AVK*, t. 31, nr 20, s. 28 („ved ze uzyvujučy v tom volnosti na sojme Berestejskom v roku minutym tiysiača pjatsot šestdesjat šostom ufałenoe iž koždому šljachticu volno svoeju vlastnost’ju imenem podle voli svoee šafovat’”).

¹⁸⁴ *AVK*, t. 4, s. 244.

¹⁸⁵ *Zdanie sprawy...*, s. 19.

¹⁸⁶ P. Borawski, *Folklor ludności tatarskiej na ziemiach polsko-litewskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1981, s. 116, 118, 120, 127, AGAD, *SML*, Registr Xięgi nr 15 M. W. W. X. Lit. Przywilejów za Krola JMci Zygmunta I od Roku 1522 do 1529, t. 1, k. 136; P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 187 i nast.

¹⁸⁷ P. Borawski, A. Dubiński, *op. cit.*, s. 187.

jakiś problem natury religijnej¹⁸⁸. W czasach panowania Jana III Sobieskiego zabroniono muślimom apelacji i wypełniania zaleceń duchowieństwa tureckiego¹⁸⁹, co w praktyce nie było przestrzegane.

Nie wiemy, jak dalece litewskim wyznawcom islamu znane było ich prawo religijne. Na co dzień Tatarzy w stosunkach z ludnością litewską i białoruską posługiwali się litewskim prawem cywilnym i karnym. „Jeśliby wielki padiszah do tych krajów przysłał od progu swej szczęśliwości (Stambuł) gorliwych waizów (kaznodziejów), niemasz wątpliwości, iż większa część ich mieszkańców zostałaby umocnioną światłem Islamu, dzielnością religii oczywistej i nauki prawdziwej”¹⁹⁰. Nieco dalej znajdujemy w *Risalei* opis meczetów litewskich oraz charakterystykę odbywania praktyk religijnych¹⁹¹. „Na urząd imamów – dowodzi *Risalei* – nie broniono nam sprowadzić z przyległych krajów muzułmańskich, jakoż przy większych meszdzydach zwykle utrzymujemy imamów z Krymu lub z hord, podejmując ich własnymi siłami; u nich się także uczą nasze dzieci, z tych niektórzy sposobią się do duchowego powołania”¹⁹².

Utrudnienia w kontaktach z państwami muzułmańskimi ujawniały się w postępującym zaniku znajomości Koranu. „W terażniejszym zaś położeniu naszym, nie jest słuszną wyrzucać nam na oczy, że światło Islamu u nas przyćmione, i że my sami u Muślimów wyglądamy jakoby niewierni. Gdybyśmy przynajmniej posiadali mekteby [szkółki], dzieci nasze mogłyby się uczyć języków Arabskiego i Osmańskiego oraz innych nauk, które wymagają się od naszej religii”¹⁹³.

Źródła sugerują, iż w XVI stuleciu stopień znajomości Koranu przez Tatarów litewskich był najwyższy. *Risalei* wspomina, że w XVI w. na co dzień Tatarzy posługiwali się prawami Koranu¹⁹⁴. Do intencji autora relacji należała myśl o odwoływaniu się przez muślimów do prawa muzułmańskiego w sprawach własności, obrotu i majątku¹⁹⁵.

Litewscy wyznawcy islamu, jak na to wskazują źródła, we wzajemnych ze sobą kontaktach oraz w sprawach z meczetem posiłkowali się jednak własnym prawem¹⁹⁶. Ślady stosowania prawa muzułmańskiego odnajdujemy w testamentach tatarskich. W ostatniej swej woli zamieszkały w Rejzach Isliam Abszamieciewicz, Tatar powiatu trockiego, zobowiązał żonę, aby jego ciało pochowała „według ob-
rzędu naszego biesiurmańskiego” (1643 r.)¹⁹⁷. Obłożnie chora żona molły z Gu-
dzian Baranowszczanka Ismayłowa Adżikirowa nakazywała, aby jej ciało zostało
pochowane przez małżonka na cmentarzu znajdującym się przy meczecie w Gu-

¹⁸⁸ H. S. Szapszał, *O zatraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce*, „Rocznik Tatarski” (Warszawa) t. I, 1932, s. 37.

¹⁸⁹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, s. 208.

¹⁹⁰ *Zdanie sprawy...*, s. 14.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 15 i nast.

¹⁹² *Ibidem*, s. 18.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 20.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 9, 18, 20, 24, 26, 27.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 27.

¹⁹⁶ H. S. Szapszał, *O zatracaniu...*, s. 37.

¹⁹⁷ Knihi Trockago grodzkago suda za 1642-1649 g., nr 5955, fol. 46-47, [w:] AVK, t. 31, s. 318.

dzianach (1687 r.)¹⁹⁸. W testamencie swoim (Fatma Aleiewna Abdżewiczowna Eliaszowa Kaplewska) prosiła zięcia i córkę, aby jej ciało „pochować według religij naszej Musulmanskiej” (1712 r.)¹⁹⁹.

Na całościowe ujęcie problemu usytuowania prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim pozwoli dopiero pewna koordynacja badań nad szeregiem bardziej szczegółowych kwestii. Wydaje się, że porównawcze ujęcie zagadnienia, szukanie odniesień na południowo-wschodnich rubieżach Litwy stworzy podstawę do dalszych badań w tym kierunku. Interesująco niewątpliwie musi rysować się rola aparatu państwowego w kształtowaniu stosunku hospodara do tatarskich poddanych. Zaznaczająca się na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych powolna ewolucja, zmierzająca do ograniczenia specjalnego usytuowania prawnego tatarskich żołnierzy i zwiększenia ich obowiązków względem państwa, musiała prowadzić do uszczuplenia uprzywilejowanej pozycji Tatarów na Litwie, co spotykało się z przeciwdziałaniem z ich strony.

W niniejszej pracy ograniczyliśmy się do wybranych przykładów, chcąc nie tyle opisać wspominany problem, ile zwrócić uwagę na pewne jego charakterystyczne aspekty. Należał do nich niewątpliwie zakres praw do ziemi, który decydował o pozycji społeczno-prawnej jej posiadaczy, stanowiąc kluczowe zagadnienie miejsca społeczności tatarskiej w różnicującym się społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie podejmując się szczegółowego opisu zjawiska, należy stwierdzić, że na tle stosunku do otrzymanej od hospodara ziemi istniała sprzeczność pomiędzy realizowaną wśród Tatarów jednością a interesami poszczególnych grup społecznych tej ludności w zakresie obciążeń na rzecz państwa, co miało swoje poważne konsekwencje w pomniejszeniu znaczenia Tatarów w polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Kryzys tatarskiej służby ziemskiej doprowadził do przenoszenia się części ludności tatarskiej ze wsi do miast litewskich, do dóbr wielkich panów litewskich, wreszcie zmuszał Tatarów, by emigrowali do Turcji. Sprawa ta, wiążąca się zarówno z szeregiem spraw ówczesnej Litwy, jak i z nowymi zjawiskami gospodarczymi, warta jest osobnych historycznych analiz.

¹⁹⁸ Knigi Trockago zemskago suda za 1683-1699 g., nr 6145, fol. 406-407, [w:] AVK, t. 31, s. 486.

¹⁹⁹ Knigi Trockago zemskago suda za 1720-1723 g., nr 6146, fol. 72-73, [w:] AVK, t. 31, s. 517.